

RECENZJA

rozprawy doktorskiej autorstwa Pani Magister Klaudii Borkiewicz

Dynamism in space and space dynamics:

*The influence of the new physics and technology on space-time imagery
in selected literary works of American modernist writers of the 1940s and 1950s.*

Jak badać „wpływ”? To pytanie, które nurtuje nas jako humanistów od pokoleń. Choć intuicyjnie wiemy, że nic w kulturze nie pojawia się *ab nihilo*, jednoznaczne ustalenie relacji zachodzących między dziełem a źródłem okazuje się zazwyczaj zadaniem frustrującym, a jego realizacja zawsze pozostawia wątpliwości. Humanistyka wypracowała wprawdzie zestaw narzędzi, które pozwalają nam te relacje studiować, ale przecież żadne z nich nie dostarcza nam wiedzy ostatecznej. Czasami patrzymy na kulturę „pod światło” – tak, jak oglądamy wiekowe, wielokrotnie zapisywane i wielokrotnie wycierane pergaminy – jeżeli „wpływ” postrzegamy jako funkcję relacji „palimpsestowych.” Często przyglądamy się wędrówce motywów – jeżeli miarą „wpływu” są dla nas interteksty. Przyjmując nieco inną optykę, staramy się wyjaśniać te „migracyjne” zjawiska koncentrując się na dziełach, które z jakichś powodów uruchomiły procesy naśladownicze i podejmujemy próby zrekonstruowania mechanizmów odpowiedzialnych za „centralność” lub „marginalność” pozycji danego dzieła w kulturze – jeżeli „wpływ” postrzegamy jako funkcję interaktywności różnych podsystemów kultury – tak, jak czynili to twórcy teorii polisystemowej, Itamar Even Zohar i Gideon Toury. A czasami – cofamy się w czasie, powracając do koncepcji takich jak *Zeitgeist* czy *genius loci*, żeby uniknąć pytania o wpływ.

Kiedy po raz pierwszy przeczytałem tytuł rozprawy doktorskiej Pani Magister Klaudii Borkiewicz – zaniepokoiłem się nieco: „Wpływ nowej fizyki oraz technologii na obrazowanie czasoprzestrzenne” to przecież tytuł ogromny, a przy tym – zakres rozważań nie jest w nim dookreślony metodologicznie. Ale już lektura pierwszych rozdziałów pracy pozwoliła mi docenić fakt, że Autorka – także nieufna wobec różnych form „wpływologii” – istotną część pracy poświęca właśnie rozważaniom metodologicznym, budując własny, oryginalny model, służący takim badaniom. Ten właśnie model, w moim przekonaniu, stanowi o szczególnej wartości przedłożonej do oceny rozprawy – i jemu właśnie chciałbym poświęcić zasadniczą część recenzji.

Oryginalność zaproponowanej przez Autorkę koncepcji polega przede wszystkim na takim osadzeniu istniejących już stanowisk metodologicznych, by oświetlając się wzajemnie jednocześnie się uzupełniły. Aby stworzyć narzędzie służące skutecznemu badaniu interdyscyplinarnych związków pomiędzy nowymi osiągnięciami naukowymi i technologicznymi a literaturą, Autorka decyduje się dokonać fuzji perspektyw teoretycznych Michela Foucaulta i Dicka

Higginsa, płynnie łącząc pojęcie „dyskursu” (jako historycznie zakorzenionego paradygmatu epistemologicznego, przekładającego się na praktykę kulturową) z pojęciem „intermediów” (inspirowanym myślą Coleridge’a, a odnoszącym się współcześnie do przestrzeni „nierozdzielności” różnych systemów semiotycznych). Oświełając „Foucaulta Higginsem” i „Higginsa Foucaultem,” Autorka pokazuje w jaki sposób teorie naukowe – szczególnie teoria względności Einsteina – tworząc same w sobie swoisty dyskurs, który – intermedialnie – oddziałuje na pole literackie. Doktorantka trafnie wskazuje, że ewoluujące systemy myśli – składające się z idei, postaw, sposobów działania, wierzeń i praktyk, których funkcją jest systematyczne konstruowanie podmiotów i światów – zależąc od „episteme,” czyli podstawowych warunków wiedzy, które definiują intelektualne granice danej epoki – w nieunikniony sposób współkształtują estetyczne wymiary rzeczywistości. A jeżeli tak – to wolno zakładać, że dyskursy naukowe, choć w sztywnych, tradycyjnych ujęciach humanistycznych, „obce” lokują się pośród innych „mediów”. Innymi słowy, eksperyment mentalny Klaudii Borkiewicz zasadza się na przyznaniu teoriom naukowym statusu analogicznego do innych – artystycznych – formuł służących rozumieniu rzeczywistości, a *novum* polega tu na tym, że o ile Higgins, jako członek ruchu *Fluxus*, argumentował, że wiele z najbardziej przekonujących dzieł sztuki jego czasów powstawało w czym, co można byłoby nazwać przestrzenią liminalną, przestrzenią „pomiędzy” tradycyjnymi kategoriami sztuki (malarstwo/rzeźba, czy muzyka/teatr), o tyle Borkiewicz uzupełnia kategorię wskazywane przez Higginsa o teorie naukowe. Wobec tego, przestrzeń liminalna, w której rodzą się dzieła może być – na przykład – przestrzenią „pomiędzy” teorią względności a literaturą. W takim ujęciu, dzieła literackie, a w rozszerzeniu – wszelkie dzieła sztuki – są zawsze (*always-already*) „intermedialne”, bo jeżeli spojrzeć na nie w ten sposób, to wytyczenie ostrych granic, oddzielających formy artystyczne od „nieartystycznych” jest projektem nie tylko niemożliwym, ale także naiwnym. Zachęcając do „zintegrowanego”, „holistycznego” podejścia do ekspresji artystycznej, Higgins promował myślenie poza konwencjonalnymi formami i technikami; Klaudia Borkiewicz postępuje o krok dalej – i zbiór owych „konwencji, form i technik” poszerza o dyskursy naukowe.

Dlaczego to ważne? Otóż dlatego, że choć rzeczą wcale nienową jest obecność „nauki i techniki” w światach przedstawionych tekstów literackich i w sztuce – żeby wspomnieć choćby Julesa Verne’a, Williama Turnera, Édouarda Maneta, Paul-Césara Helleu, czy poetów awangardowych – to jednak „intermedialność” kultury nie pozwala się zredukować do prostej „wędrówki motywów”. Borkiewicz stosuje pojęcie formacji dyskursywnych aby pokazać jak konkretne dyskursy naukowe w latach czterdziestych i pięćdziesiątych (okresach znaczących przełomów naukowych) kształtowały tematyczne i formalne aspekty amerykańskiej prozy późnego modernizmu. Badając je, Autorka (która „zaprasza” do dyskusji całą plejadę najważniejszych współczesnych teoretyków reprezentujących różne dyscypliny) ujawnia podstawowe reguły rządzące tym, co może być uznane za prawdę w obu dziedzinach – naukowej i literackiej. A zatem – w ujęciu proponowanym przez Kandydatkę, „wpływ” okazuje się być terminem określającym nie tyle bezpośrednią relację między dyskursami (tak jak by to było w przypadku „intertekstu”, czy „palimpsestu”), ile kategorią oznaczającą efekt estetyczny takiej *episteme*, która w danym miejscu i czasie lokuje się w pozycji centralnej w polisystemie kultury, narzucając niejako całej kulturze konieczność wypracowania „nowego języka”, pozwalającego na zrozumienie – i komunikowanie – zrewidowanych prawd o świecie.

Zaproponowana przez Autorkę perspektywa nagle ujawnia nam epistemiczną istotę „ducha czasu” – ale także *genius loci*. Metodycznie wprowadzając naukę do „ogrodu sztuk”, Borkiewicz proponuje narzędzie, przy pomocy którego można wyjaśnić dlaczego po podróży Kolumba europejskie nieunikniona okazała się rewizja w sferze metod projektowania kadłubów i ożaglowania statków handlowych i okrętów wojennych, dlaczego fotografia zrewolucjonizowała literaturę wojenną, ale także dlaczego powieść o locie na księżyc możliwa była do wymyślenia

dopiero po Newtonie. Wypracowana przez Autorkę perspektywa – u swoich podstaw – podkreśla nierozzerwalność ontologii, epistemologii i estetyki, a zatem przenosi dyskurs „wpływu” na zupełnie inny poziom – poziom wspólnoty egzystencjalnego doświadczenia, którego, ujmując to najprościej, „nie da się zamieść pod dywan”.

To jednak nie koniec. Praca Klaudii Borkiewicz daje nam także asumpt do tego, by popatrzeć na relacje w tak poszerzonym „ogrodzie sztuk” w perspektywie zwrotnej. W naukach humanistycznych, a szczególnie w literaturoznawstwie, przyglądamy się najczęściej temu, jaką wiedzę o świecie zyskujemy poprzez interakcję z dziełem, celowo – często ku niezadowoleniu „tradycjonalistów” – zacierając granice między literaturą a filozofią. Jeżeli jednak przyjrzymy się „wiedzy” z perspektywy fuzji „Foucaulta i Higginsa”, wolno nam zacząć pytać także o to, jak *episteme* zrodzona na „poligonie” sztuki, migrując z marginesu do pozycji centralnej w polsystemie, warunkuje kierunki badań naukowych. Ostatecznie – to przecież nie jest przypadek, że imię pierwszego, zbudowanego w roku 1800 na bazie amerykańskich projektów okrętu podwodnego floty francuskiej – to *Nautilus*, przywodzący na myśl napędzany elektrycznie okręt Kapitana Nemo, z którym publiczność zapoznała się czytając w latach 1869–1879 publikowaną w odcinkach powieść *20000 mil podmorskiej żeglugi*. *Episteme* kształtują *wszak i nauka, i literatura, i sztuka*: wymyślony przez Lema *Golem XIV* pojawia się w literaturze nieomal pół wieku zanim rozwój technologiczny osiągnie stan, kiedy realizacja projektu sztucznej inteligencji będzie możliwa; helikoptery i drony, którymi dziś latamy, szkicował przecież Leonardo. Czy to aby nie ta – dotąd być może jednoznacznie nie dookreślona – intuicja powoduje, że najlepsze uczelnie techniczne na świecie (tu przykładem jest MIT) utrzymują wydziały humanistyczne i wystawiają ich studentów na doświadczenie czegoś, czego nie da się (jeszcze) ująć równaniem?

Ten aspekt potencjału metodologicznych rozważań Klaudii Borkiewicz, choć niedostatecznie wyeksponowany, jest – w moim przekonaniu – niezmiernie ważny. Jednak – trudno byłoby mi z tego uczynić zarzut, bo nie taki był jej cel. Autorka znakomicie stosuje wypracowany model do analiz literacko-kulturowych, zorientowanych na wyjaśnienie istotnych zjawisk w literaturze amerykańskiej. W rozdziałach analitycznych bada Kandydatka echa postępów naukowych w ich kulturowych manifestacjach, podkreślając wpływ teorii względności na różne obszary działalności artystycznej. Omawia znaczące przełomy naukowe, nakreślając ich fundamentalny wpływ na współczesną fizykę (koncentrując się na pracach Einsteina – szczególnie *Annus mirabilis* z 1905 roku), po czym zawęży ten dyskurs do recepcji jego teorii w latach dwudziestych, a następnie czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku – i podkreśla publiczny wymiar relatywistycznego przełomu. Zagłębia się potem w filozoficzne implikacje teorii względności, badając przenikanie się tego dyskursu z refleksją determinującą kształt amerykańskiej kultury, kładąc nacisk na migracje tych idei do sfery estetyki, objawiające się w przemianach form artystycznych.

Część analityczna pracy, świetnie zresztą napisana, opiera się na założeniu, że teorie Einsteina nie tylko przekształciły rozumienie fizyki, ale ukształtowały też *episteme* dominującą w analizowanym okresie – *episteme*, która warunkowała ekspresję kulturową *sensu largo* i literackie poszukiwania *sensu stricto*. Rozdziały analityczne pokazują jak naukowe koncepcje warunkowały kształtowanie się nowego paradygmatu myślenia, determinującego ewolucję strategii narracyjnych i tematyki w amerykańskiej literaturze pierwszej połowy XX wieku. Analizy te świadczą o aplikacyjnej produktywności modelu archeologii wiedzy, który służy Autorce do badania wielowarstwowości dyskursów literackich i naukowych oraz pozwala jej odsłonić struktury i reguły rządzące tworzeniem i obiegiem wiedzy na podstawie udokumentowanych przemian form i treści w literaturze.

Połączenie teorii Foucaulta i Higginsa w jednym modelu pozwala Kandydatce analizować sposób, w jaki literatura nie tylko absorbuje koncepcje naukowe, ale także przekształca te koncepcje w nowe formy estetyczne i narracyjne. To zaś wiąże się z dynamiką władzy, nieodłączne zależną od produkcji i obiegu wiedzy, przez który to pryzmat Autorka śledzi, jak transformacje

w dominujących systemach wiedzy aktualizują się w krajobrazach kulturowych i intelektualnych Ameryki. Zbudowawszy ramy analityczne, które łączą sfery nauki, technologii i literatury, badaczka uwypukla epistemologiczne mechanizmy skomplikowanej interakcji między tymi dziedzinami w kontekście ewolucji narracji i przemian estetyki doby modernizmu.

Już samo to kwalifikuje pracę Klaudii Borkiewicz jako podstawę do przyznania jej doktoratu, choć – gwoli reguł – należy te argumenty uzupełnić jeszcze o to, że bibliografia przedstawionej do oceny dysertacji składa się z 206 pozycji, odzwierciedlając szerokość zakresu źródeł konsultowanych w celu ugruntowania przedstawionych w tekście analiz. Najstarsza praca pochodzi z 1905 roku i dotyczy teorii względności; prace najnowsze obejmują dwie pierwsze dekady bieżącego millennium, co wskazuje nie tylko na aktualność źródeł, ale także na autentyczne zaangażowanie Autorki w bieżące debaty naukowe i jej znajomość najnowszych analiz poświęconych problemom związanym z tematami badanymi w dysertacji. Dyscypliny reprezentowane w bibliografii Klaudii Borkiewicz obejmują literaturoznawstwo i krytykę literacką, filozofię (szczególnie filozofię nauki), historię nauki, szeroko pojęte kulturoznawstwo, ale także fizykę, badania nad mediami – i psychologię. Taki rozkład odzwierciedla interdyscyplinarny charakter dysertacji, która integruje wnioski z różnych dziedzin w celu zbadania wzajemnych oddziaływań między nauką a literaturą – i jak najlepiej świadczy o samodzielności i badawczej odwadze Autorki.

W podsumowaniu, chciałbym podkreślić, że praca doktorska Pani Magister Klaudii Borkiewicz – znakomicie przebadana, erudycyjna, napisana świetną angielszczyzną i bardzo dobrze skonstruowana – otwiera świeżą perspektywę dla badań literaturoznawczych i kulturoznawczych, ale także dla filozofii nauki. Dlatego też niniejszym rekomenduję manuskrypt – po właściwym dostosowaniu go do wymogów redakcyjnych, wprowadzeniu niezbędnych skrótów i wyeliminowaniu kilku powtórzonych myśli, a także po rozważeniu takiej zmiany tytułu, by było dla czytelnika jasne, że wywód bazuje na nowym modelu, opartym o fuzję „Foucaulta i Higginsa” – do opracowania wydawniczego i druku. Jestem przekonany, że – jako monografia – książka oparta na niniejszej dysertacji znalazłaby poczesne miejsce pośród takich prac, jak *The Structure of Scientific Revolutions* Thomasa Kuhna, *Madness and Civilization* Michela Foucaulta, *Modernism* Petera Childsa, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History* Franco Morettiego, ale także *Shapes of Time in British Twenty-first Century Quantum Fiction* Soni Front, która to monografia, choć wykracza tematycznie poza ścisłe ramy „modernizmu”, bazuje na intuicji analogicznej do tej, która tkwi u podłoża pracu Borkiewicz.

Ostatecznie stwierdzam, że praca *Dynamism in space and space dynamics: The influence of the new physics and technology on space-time imagery in selected literary works of American modernist writers of the 1940s and 1950s* autorstwa Pani Magister Klaudii Borkiewicz spełnia wszystkie ustawowe wymogi stawiane pracom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie Autorki do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

Paweł Jędrzejko